

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **«Громадсько-культурне становище у Правобережжі в умовах
Першої світової війни (1914-1917 рр.)»**

Виконав: студент II курсу
Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)
за освітньою програмою Історія
Ist1-M20 групи (денної форми навчання)
Гасюк Олександр Вікторович
Керівник: Кліщинський П.В.,
канд. іст. наук, ст. викладач

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Джерельна база та історіографія дослідження.....	6
РОЗДІЛ 2. Діяльність централізованих установ у наданні допомоги постраждалим від війни.....	14
РОЗДІЛ 3. Приватна і релігійна благодійність на території України в роки війни.....	42
РОЗДІЛ 4. Культурні процеси в регіоні в умовах війни.....	59
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період Першої світової війни відзначався ще більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадянської благодійності у країні, розгалуженістю урядових, церковних та громадських організацій і товариств у справі допомоги як військовослужбовцям, так і цивільному населенню країни від наслідків широкомасштабних воєнних дій.

У роки війни з усією очевидністю проявилася економічна та політична слабкість самодержавного уряду, який не був здатний швидко і належним чином організуватися для успішного її ведення. Реакцією на його неповороткість, нездатність до сучасної організації військового господарства, в першу чергу в медично-санітарній сфері, стало формування та активізація громадських сил і рухів, їх здатність до самоврядування, участі у благодійній діяльності. Вже в перші дні війни представниками ліберальних буржуазно-поміщицьких кіл, тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування, були створені загальноросійські організації гуманітарного спрямування – Земський і Міський союзи допомоги хворим і пораненим воїнам, які у своїй діяльності спиралися на широку мережу місцевих комітетів, зокрема, в усіх українських губерніях. Поряд з цим, під впливом патріотичних почуттів, прояву милосердя і співчуття до ближнього та усвідомлення значною частиною суспільства права кожного співвітчизника, який виявився в тяжкому становищі, на певний соціальний захист, представники багатьох соціальних груп українського суспільства – підприємці, поміщики, чиновники, викладачі, лікарі, студенти, домовласники та інші – з початком воєнних дій засновують у кожному українському губернському і повітовому центрі благодійні організації, товариства, комітети, попечительства та інші структури, покликані допомагати жертвам війни.

Величезна кількість жертв війни змусила уряд і суспільство вже на її початку змінити своє ставлення до поняття «соціальна допомога». Саме під час Першої світової війни почала утверджуватися думка, що соціальна допомога громадянам, які залишилися без засобів до існування, – не милість і не благодіяння, а обов’язок держави і суспільства. Це особливо усвідомлювали освічені люди. Вони вважали, що кожний громадянин, який опинився в тяжкому становищі, до того ж спричиненого війною, має право на соціальний захист. Таким чином, можна стверджувати, що означена проблема переходила із площини благодійності в площину права.

Об’єктом дослідження є умови розвитку культури і громадянська благодійність в Україні в роки Першої світової війни.

Предметом дослідження є діяльність громадських гуманітарних організацій у справі опіки військовослужбовців і цивільного населення і закладів культури у Правобережній Україні у роки Першої світової війни.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу діяльності громадських гуманітарних організацій і товариств у справі опіки військовослужбовців і цивільного населення, закладів культури висвітлити головні напрямки і форми їх діяльності та визначити вагомість внеску цих об’єднань у розв’язання нагальних завдань, викликаних умовами війни, на засадах самоорганізації громадських сил.

Для досягнення мети ми поставили такі **наукові завдання:**

- з’ясувати стан дослідженості проблеми та її джерельну базу
- дослідити масштаби благодійної діяльності Російського Товариства Червоного Хреста;
- простежити історію створення, соціальну базу, структуру та джерела фінансування таких громадських гуманітарних організацій, як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст;
- визначити специфіку діяльності громадських організацій, створених під патронажем членів імператорської родини та відомих людей;

– простежити форми та напрями благодійної діяльності православної церкви в Україні в роки Першої світової війни.

– розкрити особливості функціонування закладів культури регіону в умовах війни.

Хронологічні межі работ охоплюють період від початку Першої світової війни (липень 1914 р.) і до кінця лютого 1917 р. Це пояснюється тим, що саме у цей час діяльність громадських гуманітарних організацій і товариств набула найбільш сталого розвитку.

Географічні межі дослідження охоплюють три правобережних українських губерній Російської імперії (київську, Подільську і Волинську).

Практичне значення дослідження впливає з того, що фактичні матеріали роботи можуть бути використані при написанні рефератів, курсових робіт з історії України, при викладанні курсу історії України в школах і вищих навчальних закладах.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, який передбачає об'єктивне вивчення подій та явищ на основі науково-критичного використання джерел та літератури. При розв'язанні поставлених завдань застосовано такі методи дослідження: аналіз науково-історичної літератури; ознайомлення, вивчення та узагальнення архівних матеріалів, історико-хронологічний, історико-порівняльний.

Структура дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, та списку використаних джерел і літератури.

ВИСНОВКИ

Отже, діяльність громадських гуманітарних організацій на українських землях у роки Першої світової війни в сфері опіки воїнів і цивільного населення тільки в останнє десятиліття привернула увагу науковців. Проте до цього часу вона досліджувалася фрагментарно, тільки в окремих її напрямках і аспектах. Наявні архівні та опубліковані джерела дали автору можливість повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз діяльності громадських організацій з опіки воїнів і цивільного населення.

Події Першої світової війни призвели до виникнення дуже гострої і серйозної проблеми, а саме до появи масового руху біженців, яким були охоплені практично усі країни – учасниці конфлікту. Не стала виключенням і Російська імперія. Активні бойові дії, що охопили західні райони країни 1914-1915 рр., призвели до зрушення з місць постійного проживання великих мас мирного населення. Надання допомоги біженцям на початковому етапі було сферою переважно державних зусиль. Однак, масштаби війни змусили уряду до невідкладних і конкретних дій, оскільки проблеми піклування і добродійності придбали якісно інший масштаб.

Ефективність вирішення такої глобальної проблеми вимагала від державної влади співробітництва із громадськими санітарними організаціями, у тому числі і РТЧХ. Саме участь останніх у лікуванні, харчуванні, та забезпеченні біженців речами першої необхідності дозволили дещо зменшити «імпульс гуманітарного негативу», що визначив обличчя тотальних воєн ХХ ст.

Одночасно представники ліберальної буржуазії і дворянства, тісно пов'язані з органами земського і міського самоврядування, створили загальноросійські організації по допомозі хворим і пораненим військовослужбовцям – Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст. Останні у своїй діяльності на українських землях спиралися на широку

мережу місцевих комітетів – губернських і повітових ВЗС, міських і обласних ВСМ, а згодом і фронтів, до роботи в яких були залучені не лише працівники місцевих органів самоврядування, а й широке коло місцевої інтелігенції, насамперед лікарів, громадських діячів, студентства та ін. Особливо значним було представництво діячів українського національного руху в Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

Серед усіх громадських об'єднань добродійного спрямування на території Правобережжя у роки Великої війни найбільшими розмірами діяльності відзначався Всеросійський земський союз. Його губернські й повітові комітети та, особливо, Комітет ВЗС ПЗФ надавали армії, цивільному населенню, насамперед біженцям, суттєву допомогу, покривши всю територію краю, у тому числі прифронтові райони, густою мережею медичних, санітарно-епідемічних, харчувальних, виробничих, транспортних, будівельних, навчально-виховних та інших закладів і підприємств. Завдяки істотній державній фінансовій підтримці ВЗС став реальним конкурентом урядових структур у справі організації медико-санітарної допомоги як фронтовикам, так і цивільному населенню. Діяльність комітетів Земського союзу, які спиралися на органи місцевого самоврядування, у цілому виявилася доволі ефективною, ставши важливою складовою у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем в умовах Першої світової війни та яскравим прикладом згуртування суспільства на гуманістичних засадах.

Вагомий внесок у допомогу потерпілим воїнам, цивільному населенню, а особливо дітям-сиротам, родинам фронтовиків і біженцям, здійснювали спеціалізовані загальноросійські благодійні організації, якими опікувалися представники царської родини та наближені до неї особи. Серед них насамперед виділялися Тетянинський комітет по допомозі постраждалому населенню на чолі з його почесною головою донькою царя Тетяною Миколаївною, Товариство допомоги постраждалим солдатам і їх родинам, Романовський комітет, що підтримував сільських дітей-сиріт, які перебували під опікою Миколи II. Ці та інші загальноросійські організації мали підрозділи в

багатьох містах і повітах українських губерній. Завдяки зусиллям широких кіл громадськості значною активністю відзначалися відділення Тетянинського комітету, насамперед київське. Усі вони фінансувалися переважно з державної казни, хоча певний відсоток коштів складали й пожертвування. Також важливу роль в опікуванні постраждалих співвітчизників на українських землях відігравали національні благодійні товариства і комітети: польські, єврейські, латиські та ін. Серед них активну роботу здійснювало й українське «Товариство з надання допомоги постраждалому населенню Півдня Росії».

Умови війни призвели до збільшення ролі театру та кінематографу в повсякденному житті жителів міст та прискорило формування масової культури. Кінотеатри, крім того, відігравали значну роль в системі військової пропаганди. Війна популяризувала живопис та читання, де найбільший інтерес викликали воєнні мотиви, та водночас негативно вплинула на спортивне життя міст регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Опубліковані джерела

1. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.
2. Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – Пг, 1916. – 509 с.
3. Краткий обзор деятельности Российского Общества Красного Креста по оказанию помощи больным и раненым воинам на театре войны с Австро-Венгрией, Германией и Турцией в 1914-1915 гг. Доклад общему собранию гг. членов РОКК 28 февраля 1916 года. – Петроград: Государственная Типография, 1916. – 91 с.
4. Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. – М., Б. г. – 52 с.
5. Краткие сведения о деятельности Комитета членов Государственной думы по оказании помощи раненым и пострадавшим во время войны (составлена за период времени с 1 августа 1914 по 1 апреля 1915 года). – Петроград: Государственная типография, 1915. 46 с.
6. Краткий обзор деятельности общества для оказания помощи населению Юга Росси, пострадавшего от военных действий за время от 14 мая 1915 года по 1 июля 1916 года. – К.: Б.в., 1916. – 23 с.
7. Краткий отчет деятельности Киевского общества для оказания помощи еврейскому населению пострадавшему от военных действий по 1 ноября 1915 г. – К.: Б.в., 1915. – 67 с.
8. Краткий отчет деятельности Киевского общества для оказания помощи еврейскому населению пострадавшему от военных действий по 1 ноября 1915 г. Киев: Б.в., 1915. 67 с.

9. Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза (январь 1916 г.). Киев: Б.в., 1916. 56 с.
10. Краткий очерк деятельности закупочной комиссии комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза с 19 ноября 1915 года по 15 октября 1916 года. Киев: Б.в., 1917. 63 с.
11. Краткий очерк деятельности отдела эвакуации при главном комитете Всероссийского союза городов (Возникновение отдела). Москва: Б.в., 1916. 22 с.
12. Краткий очерк мероприятий Киевского губернского земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1917 г. Киев: Б.в., 1918. 224 с.
13. Мировые войны XX века: В 4-х книгах. Первая мировая война: док. и мат. / [отв. ред. В.К. Шацило]. – М.: Наука, 2002. – Кн. 2. – 581 с.
14. Очерк деятельности Всероссийского Союза Городов. 1914-1915 г. – М., 1916. – 239 с.
15. Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Величества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г. – Пг., 1915. – 27 с.
16. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. – К., 1916. – 27 с.
17. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упор. В. Шевченко; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реснт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
18. Список лиц, состоящих на службе Российского общества Красного Креста в районе армий Юго-Западного фронта, к 1 января 1916 года. Киев: Печатня М.Е. Кондратченко, 1916. 25 с.

2. Мемуари

- 19.Брусилов А.А. Мои воспоминания / А.А. Брусилов. – М.: Воениздат, 1983. – 256 с.
- 20.Григор'єв Г. У старому Києві. Київ : Радянський письменник, 1961. 357 с.
- 21.Григоріїв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрми народів, а будували свою хату. Львів: Б.в., 1937. 262 с.
- 22.Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага: Б.в., 1936. 99 с.
- 23.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 543 с.
- 24.Курлов П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М.: Современник, 1992. – 255 с.
- 25.Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни / А. Ніковський // Філософія, історія, політологія. – 1996. – №1. – С. 149-160.
- 26.Приходько В. Під сонцем Поділля. Львів: Червона калина, 1935. 251 с.
- 27.Рид Д. Вдоль фронта / Д. Рид. – М.: Земля и фабрика, 1928. – 324 с.
- 28.Федорченко С. Народ на войне / С. Федорченко. – М.: Советский писатель, 1990. – 400 с.

3. Періодика

- 29.Баннные отряды в Волынской губернии // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №24. 14 авг. С. 1–2.
- 30.Влияние войны на Юго-Западный край // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №3. С. 47–49.
- 31.Война и Волынские приходские братства // Волынские епархиальные ведомости. 1914. №34. 21 авг. С. 568–569.
- 32.Война и читатели // Киевская мысль. 1915. 26 ноября. С. 2.

33. Волынская церковь пред лицом современной войны // Волынские епархиальные ведомости. 1915. №7. 12 февр. С. 102.
34. Деятельность Епархиального Комитета по оказанию пособий нуждающимся по случаю войны // Волынские епархиальные ведомости. 1914. №34. 21 авг. С. 574–575.
35. Жертвы духовенства и прихожан на раненых и больных воинов // Православная Подолия. 1914. №34. 14 сент. С. 852.
36. Из деятельности Киевского губернского комитета ВЗС (Помощь беженцам) // Киевская земская газета. 1916. №5. 26 янв. С. 6–7.
37. Из деятельности Киевского губернского комитета ВЗС // Киевская земская газета. 1916. №7. 3 февр. С. 7.
38. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС // Киевская земская газета. 1916. №3. 19 янв. С. 12–13.
39. Из деятельности комитета Юго-Западного фронта ВЗС (Баннные и прачечные отряды) // Киевская земская газета. 1916. №19. 15 мар. С. 12–13.
40. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС // Киевская земская газета. 1916. №3. 19 янв. С. 12–13.
41. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС (Питание беженцев) // Киевская земская газета. 1916. №7. 3 февр. С. 8.
42. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС (Помощь беженцам) // Киевская земская газета. 1916. №11. 16 февр. С. 14–16.
43. Книжный голод // Подолянин. 1917. 2 февраля. С. 4.
44. Краткий отчёт деятельности Подольского Епархиального Комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам по 1 января 1915 г. // Православная Подолия. 1915. №7. 14 февр. С. 344–346.
45. Летние приюты-ясли Отдела помощи населению, пострадавшему от войны // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №27. 4 сент. С. 10-11.

46. Об устройстве лазарета имени учащихся церковно-приходских школ Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. 1914. №46. 13 нояб. С. 765.
47. О зубо-врачебных кабинетах на фронте // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №26. 28 авг. С. 7.
48. Оказание помощи семьям запасных и ратников ополчения в Киевской губернии // Киевлянин. 1914. №202. 24 июля. С. 3.
49. Открытая подписка на газету... // Подолянин. 1917. 8 января. С. 1.
50. Открытие в Киеве формирующего пункта медицинских учреждений Комитета Юго-Западного фронта // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №21. 24 июл. С. 15.
51. Отчёт о деятельности Дамского Кружка при Подольском Епархиальном комитете по оказанию помощи больным и раненым воинам за время с 10 октября 1914 года по 1 января 1915 года // Православная Подолия. 1915. №7. 14 февр. С. 348–352.
52. Отчет Подольского Церковного историко-археологического общества за 1914 г. // Православная Подолия. 1915. №14. 5 апр. С. 662–682.
53. Питательные пункты отдела помощи населению // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №22. 31 июля. С. 13–14.
54. Питательный пункт для раненых на Дубенском вокзале // Волынские епархиальные ведомости. 1914. №36. 4 сент. С. 608.
55. Подольский епархиальный лазарет для больных и раненых воинов // Православная Подолия. 1915. №4. 4 янв. С. 36–41.
56. Подольский епархиальный лазарет для больных и раненых воинов (24 декабря 1914 года – 24 июня 1915 года) // Православная Подолия. 1915. №28. 12 июля. С. 1309–1317.

57. Помощь хозяйствам лиц призванных на войну // Экономическая жизнь Подолии. 1915. №1. С. 76.
58. Православная Подолия. 1915. 5 апреля. №14. С. 662-667.
59. Предложение министра народного просвещения // Киевлянин. 1914. 21 августа. С. 4.
60. Презрение детей запасных // Киевлянин. 1914. №202. 24 июля. С. 3.
61. Солдатские лавки Всероссийского Земского союза при армии Юго-Западного фронта // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. 1916. №33. 16 окт. С. 1-3.
62. Состояние городов Дубно и Луцка // Киевская земская газета. 1916. №39-40. 3 июня. С. 17-18.
63. Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.
64. Театр и искусство // Подолянин. 1915. 27 марта. С. 3.
65. Театральный налог // Юго-Западный край. 1916. 16 сентября. С. 2.
66. Экономическая жизнь Подолии. 1915. №4. С. 44.
67. Экстренное заседание совета профессоров университета Св. Владимира // Киевлянин. 1914. 24 июля. С. 3.

4. Монографії і статті

68. Акимова Г. С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны (Деятельность Земгора) // Вопросы истории. 1974. № 10. С. 67-80.
69. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы первой мировой войны. Москва: АИРО-XX, 2000. 264 с.
70. Безуглий А. І., Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914-1916) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України. Серія: Історичні науки. Луцьк : Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2017. № 4 (353). С. 38-43.

- 71.Василько В. Микола Садовський та його театр. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. 234 с.
- 72.Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / упор. О. Реєнт; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.
- 73.Верховский Д.В. Первая мировая война 1914-1918 гг. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1954. 116 с.
- 74.Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) Львів: Світ, 1996. 447 с.
- 75.Вільшанська О. Л. Вдалий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 77–95.
- 76.Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут Історії України, 2004. Вип. IV. С. 52-69.
- 77.Гельмгольц. Справочная книга по призрению раненых и увеченных нижних чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 20 февраля 1915 г.). 1-е изд. Киев: Б.в., 1915. 146 с.
78. Гельмгольц. Справочная книга по призрению раненых и увеченных нижних чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 1 февраля 1916 г.). 2-е изд. Киев: Б.в., 1916. 162 с.
- 79.Герасимов Т. Ю. Благодійництво як індикатор суспільних настроїв у містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 89–92.
- 80.Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Прояви зворотного боку благодійності в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–

- 1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 127–130.
81. Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. Москва: Аграф, 2007. 496 с.
82. Глушковецький А.Л., Кліщинський П.В. Учителські семінарії Поділля в період Першої світової війни // Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присв. 55-річчю проведення першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, 25-річчю діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при КПНУ імені Івана Огієнка]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 196-201.
83. Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22 – 24 вересня 1998 р. / Ю. Макар (відп. ред.). Чернівці: Рута, 2000. С. 148–154.
84. Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності // Український історичний журнал. 2014. №3. С. 22-37.
85. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 155–182.
86. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914 – 1917 гг). Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1967. 364 с.

- 87.Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Высш. школа, 1983. 352 с.
- 88.Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918). Харків: Апостроф, 2012. 567 с.
- 89.Жванко Л.М. Евакуація біженців першої світової війни: допомога на шляхах руху українськими землями (літо-осінь 1915 р.) // Історична пам'ять. 2015. №32. С. 23-37.
- 90.Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2014. №3. С. 38-55.
- 91.Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. 193 с.
- 92.Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. VI. С. 255–269.
- 93.Загряцков А. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – Петроград.: Издание журнала "Земское Дело", 1915. 29 с.
- 94.Загряцков А. Д. К вопросу о юридической природе Всероссийского Земского Союза. Москва: Издание журнала "Земское Дело", 1916. 38 с.
- 95.Заполовський В., Осадчук С. Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині. Чернівці: Рута, 1998. 47 с.
- 96.Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (Становлення та діяльність). Хмельницький: Б.в., 1997. 26 с.
- 97.Знаменский О. Н. Интеллигенция накануне Великого Октября (фев. – окт. 1917 г.). Ленинград: Наука, 1988. 349 с.

98. Зубчанинов С. Организация и условия работы по устройству беженцев Северо-Западного фронта. Б.м., 1915. 85 с.
99. Иванова Ю. Н. Женщины в истории русской армии // Военно-исторический журнал. 1992. № 3. С. 36–39.
100. Казимиров Н. Я. Земство и Всероссийский Земский союз. Москва: Изд-во Т-ва И.Н. Кушнерев, 1914. 39 с.
101. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного хреста в Україні в 1867-1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. Кам'янець-Подільський, 1998. 183 с.
102. Кишкин Н. Фронтальная работа Союза городов летом 1916 года. Москва: Городская типография, 1916. 31 с.
103. Кліщинський П.В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 5.: на пошану професора М.Б. Петрова. С. 116-125.
104. Кліщинський П. Громадська діяльність релігійних установ Подільської губернії під час Першої світової війни // Освіта і наука на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т.13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 381-385.
105. Кліщинський П. Громадсько-політичне життя в Київській губернії під час Першої світової війни // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський, 2006. Вип. 3. С. 17-28.
106. Кліщинський П.В. Евакуація навчальних закладів Правобережної України влітку-восени 1915 р.: планування і проблеми реалізації // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені

- Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 266-277.
107. Кліщинський П.В. Проблема біженців та спроби її вирішення командуванням Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21.: На пошану професора О.М. Завальнюка. С. 276-282.
108. Кліщинський П.В. Релігійні установи у громадському житті Поділля в роки Першої світової війни // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2014). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 379-384.
109. Колесников А. Н. Очерк системы учреждений Всероссийского Союза городов // Юридический вестник. 1917. № 17. С. 107–108.
110. Крижановська О.О. Таємні організації: масонський рух в Україні. Київ: Наш час, 2009. – 200 с.
111. Кудрина Ю. В. “...Ужасно думать, что это только начало”. (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны) // Первая мировая война: Пролог XX века. Москва: Наука, 1998. С. 446–463.
112. Кукурудзяк М. Г. Місіонери добродійності і милосердя. Кам'янець-Подільський, 1994. 82 с.
113. Курцев А.Н. Беженство // Россия и Первая мировая война: Материалы Международного научного colloквиума. Санкт-Петербург, 1999. С. 129–146.
114. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. Київ, Інститут історії України НАН України, 2002. С. 84–110.

115. Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Київ: Наукова думка, 2014. 452 с.
116. Лотова Е. И. Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914 – 1918) // Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. ред. П.И. Калью. Москва: Медицина, 1965. С. 111-148.
117. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. Москва: Госполитиздат, 1957. 391 с.
118. Мінгазутдінов О. Громадсько-політична обстановка в Києві на початку Першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. Київ, 1998. С. 51-56.
119. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / ред. кол.: В. Сидоренко (голова) та ін.]. Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054с.
120. Ореховський В. О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський держ. торговельно-економічний ун-т. Чернівецьке відділення. Чернівці, 1997. 247 с.
121. Ореховський В.О. Російське Товариство Червоного Хреста та допомога цивільному населенню в роки Першої світової війни (1914-1918). URL: <http://oaji.net/articles/2015/1739-431336423.pdf>
122. Оськии М.В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва: Вече, 2011. 432 с.
123. Патер І. Перемишль і Перемишльщина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (За матеріалами ЦДІА України у Львові) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Зб. наук. пр. і матеріалів міжнар. наук. конференції. 24 – 25 червня 1994 р., Перемишль. / Під ред. С. Заброварного. Перемишль – Львів, 1996. С. 159-168.

124. Первая мировая война: Пролог XX века / В.Л. Мальков (отв. ред.); РАН, Ин-т всеобщей истории. Москва: Наука, 1998. 698 с.
125. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Б.м.: Політична бібліотека, 1917. 118 с.
126. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. 606 с.
127. Пушкарева И. М. Г.Е. Львов // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. Москва: Политиздат, 1991. С. 153 – 194.
128. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
129. Реєнт О. П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнар. наук. конф. 14 – 15 травня 1998 р. / П.М. Чернега (відп. ред.); Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Кмів, 1998. С. 7 – 12.
130. Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного коллоквиума / Н.Н. Смирнов и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургский филиал Ин-та российской истории РАН. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. 563 с.
131. 100 лет Красного Креста в нашей стране. Москва: Медицина, 1967. 297 с.
132. Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. 1996. № 11–12. С. 95-106.
133. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 111-132.
134. Степаненко А.В. Благотворительность Православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. Київ, Інститут історії України НАН України, 2002. С. 133–154.

135. Страшун И. Д. Русская общественная медицина между двумя революциями. 1907–1917 г. Москва: Медицина, 1964. 206 с.
136. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Київ: Хрещатик, 1998. 208 с.
137. Ступак Ф. Я. Благочинна діяльність на початку XX ст. // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22–24 вересня 1998 р. Чернівці: Рута, 2000. С. 148–154.
138. Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Київ, 1998. 86 с.
139. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. III. Київ, Ін-т історії України, 2001. С. 234–239.
140. Форсова В. В. Общественное призрение военных и их семей в дооктябрьской России // Вестник РАН. 1996. Т. 66. № 8. С. 750–758.
141. Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: Российская катастрофа (1914 – 1921) в Европейском контексте // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloquiuma. Санкт-Петербург., 1999. С. 83–101.
142. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.
143. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну (1914–1918 гг.). Москва: Воениздат, 1956. 332 с.
144. Юрий М.Ф. Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914 – 1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). Москва: МГИАИ, 1990. 358 с.

145. Юрій М. Ф. Документи Південно-Західного комітету Всеросійського земського союзу як джерело до вивчення історії Першої світової війни // Архіви України. 1988. № 6. С. 61–63.
146. Юрий М. Ф. Историография буржуазных военно-общественных организаций периода первой мировой войны // Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность: Межвуз. сб. Москва: МГИАИ, 1991. С. 32–39.
147. Юрий М. Ф. К методологии изучения буржуазии и буржуазных военно-общественных организаций // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? Москва: Наука, 1992. С. 236–248.